

9. Назыров А. С. Соотношение профессиональной идентичности и педагогической направленности студентов педвузов : дис. ... кандид. психолог. наук : 19.00.07 / А. С. Назыров. – М., 1999. – 170 с.
10. Пряжников Н.С. Психологический смысл труда : учеб. Пособие к курсу «Психология труда и инж. Психология» / Н.С. Пряжников. – М.: Изд-во Ин-та практ. Психологии; Воронеж: МОДЕК, 1997. – С. 52.
11. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб. Питер, 2001. – 705 с.
12. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. – М.: Прогресс, 1996. – 634 с.
13. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичность: теория, эксперимент, тренинг / Л. Б. Шнейдер. – М. : Изд-во Моск. Соц.-психол. Ин-та ; Воронеж : МОДЕК, 2004. – 600 с.

У статті аналізуються поняття «професійна ідентичність», «професійно-педагогічна ідентичність», «професійне самовизначення». Розглядається роль і місце професійного самовизначення, як умови формування, становлення та подальшого розвитку професійно-педагогічної ідентичності у студентів технічних університетів. Вказується на те, що професійно-педагогічна підготовка на рівні магістратури у вищих технічних навчальних закладах повинна сприяти формуванню особистості, здатної до ефективної реалізації себе у сфері професійної діяльності і виконанню повного спектру професійно-освітніх функцій. Звертається увага на необхідність володіння майбутніми викладачами комплексом психолого-педагогічних і професійних знань, умінь і навичок, а так само його готовність до суб'єкт-суб'єктних взаємодій в освітньому процесі, що передбачає емоційну та особистісну зацікавленість.

Such notions as “professional identity”, “professional-pedagogical identity”, “professional personal identity” are analysed in this article. The article also deals with the role and place of professional personal identity as a reason for becoming and further development of technical university students professional – pedagogical identity. The article points out that professionally – pedagogical training on the master course level in technical universities should facilitate the formation of personality, that is able to its effective realization in professional sphere and in the fulfilment of the whole professional, educational functions range. The article also emphasizes the necessity of future teachers’ command of psychological – pedagogical and professional learning skills complex and readiness to subject-subject interaction in educational process, which supposes emotional and personal interest.

Статтю подано до друку 04.02.2013.

© 2013 р.

І. С. Третьякова (м. Мелітополь)

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ

До постановки проблеми. В умовах оновлення освіти, активних пошуків педагогами шляхів та засобів підвищення ефективності підготовки професійних педагогічних кадрів особлива роль належить формуванню відповідальності майбутнього педагога як чинника особистісного та професійного самовдосконалення. Сьогодні дуже гостро постає проблема формування відповідальності особистості майбутнього фахівця в умовах професійної підготовки у вищому навчальному закладі. Варто зазначити, що дослідження рівню

сформованості відповідальності майбутніх педагогів є актуальною проблемою сучасної вищої педагогічної освіти, оскільки лише відповідальна особистість здатна до постійного саморозвитку, особистісного та професійного самовдосконалення, ефективного виконання в майбутньому відповідних професійних функцій.

Одним із найважливіших джерел формування особистісного потенціалу молодшої людини є вищий навчальний заклад, головною метою якого є забезпечення навчання, виховання і розвитку особистості. Сьогодні на вищу освіту покладається важлива функція – вона стає обов'язковим етапом розвитку творчих, інтелектуальних можливостей людини, становлення особистості, її самовдосконалення. На викладачів сучасних вищих закладів освіти покладається важлива місія – сприяти формуванню творчої активності студентів, їх відповідальності та духовності. Завдяки цій шеренги важливих особистісних якостей людина може спрямовувати власну активність на саморозвиток та самовдосконалення.

Аналіз стану розробленості проблеми. Дослідженню розвитку відповідальності особистості присвячено багато праць відомих науковців. Так, дослідженню психологічних аспектів відповідальності як стійкої особистісної характеристики присвячені наукові доробки К.К. Муздибаєва, М.В. Савчина, Л.П. Татомир, М.Т. Дригус, та інших. У наукових працях К.О. Абульханової-Славської, М.Й. Боришевського, Л. Колберга, Г.С. Костюка, Ж. Піаже, Дж. Роттера, В. Франкла відповідальність розглядається як одна із генералізуючих якостей, як результат інтеграції всіх психічних функцій особистості та суб'єктивного сприйняття нею навколишньої дійсності, емоційного ставлення до обов'язку. Вагомий внесок у визначенні складових та критеріїв відповідальності зробили МВ. Левківський, Д.О. Леонтьєв, М.В. Савчин, О.Г. Спіркін та інші. Сучасні російські науковці В.І. Слободчиков, Є.І. Ісаєв визначають відповідальність як якість людини в суб'єктивній, особистісній, індивідуальній та універсальній сфері. Вчені наголошують: «Самостійність та відповідальність в соціальній поведінці складають найсуттєві характеристики людини як особистості» [11, с. 351]. Відповідальність вони пов'язують зі здібністю людини нести відповідь за вчинки перед іншими, суспільством, перед самим собою.

Мета нашої статті полягає у дослідженні особливостей розвитку відповідальності майбутніх педагогів.

Виклад основного матеріалу дослідження. К. Муздибаєв визначає відповідальність як результат інтеграції всіх психічних функцій особистості: суб'єктивного сприймання навколишнього світу, оцінки власних життєвих ресурсів, емоційного ставлення до обов'язку, волі [7, с. 21]. Вчений наголошує на тому, що відповідальність проявляється в сфері почуттів, вона виступає також як риса характеру людини [7, с. 6]. Аналізуючи філософські погляди на досліджувану проблему, К. Муздибаєв зазначає, що відповідальність відображає передусім масштаб, об'єм особистих завдань, обов'язки індивіда, тобто межі боргу. Вчений визначає борг як обов'язок людини перед кимось, рівно як і перед власною совістю, а совість – усвідомлення та переживання нею відповідальності, що базуються на сомооцінках виконання обов'язків.

І.Д. Бехом розглядає відповідальність як якість, що концентрує усвідомлений особистістю суспільно значущий обов'язок, повинність у здійсненні морального вчинку, передбачає визнання людиною своєї причетності до соціального і природного буття, своєрідний підсумок самоусвідомлення. Вчений наголошує на тому, що відповідальність не може існувати без волі: „У психічному житті людини волі справедливо належить провідна роль; вона становить істинну основи її особистості...Лише сильна, цільова воля робить людину вільною і водночас відповідальною” [1, с. 3]. Відповідальність особистості зв'язується в психології з її духовною свободою, яка розуміється, перш за все, як свобода волі. За І.Д. Бехом свобода є самовизначенням духу людини, її ціннісним пріоритетом. Вчений відмічає, що в психологічному ракурсі свобода – це інтенція людини приймати розумне рішення, робити доцільний вибір; це

можливість бути і стати. Вона є своєрідною рушійною силою активності суб'єкта. Справжня людська свобода без відповідальності неможлива.

Що стосується понять „відповідальна діяльність” та „відповідальна поведінка”, то сучасна вчена Мінкіна Н.А. зазначає, що відповідальна діяльність – це така діяльність, яка спрямована на реалізацію об'єктивно обумовленої соціально-значущої мети, та виникає на основі обліку реальних інтересів суспільства, потреб його розвитку. А відповідальна поведінка – це така поведінка, яка складається відповідно до історично конкретних соціальних норм, правил, уявлень суспільства [6, с. 62].

Слід зазначити, що становлення особистості відбувається через розвиток самосвідомості, усвідомлення своїх соціального та особистісного статусів, власної самоцінності, свободи волі й відповідальності. З розвитком самосвідомості в особистості формується здатність до вибору сенсу життя, до саморегуляції діяльності і поведінки. Є.Р. Калітеєвська, описуючи структуру особистості через механізми регуляції, виділила чотири рівні: перший – психофізична регуляція, другий – соціоадаптивна регуляція, третій – рівень смислової регуляції, четвертий – екзистенційний рівень. Саме четвертий рівень життєтворчості вона вбачає через здійснення автономного життєвого вибору на основі інтеграції свободи та відповідальності й здобуття ціннісних орієнтирів [4, с. 234].

Необхідним чинником розвитку відповідальності особистості є самоконтроль та саморегуляція. М.Й. Боришевський визначає самоконтроль «як одну із психологічних властивостей людини, що виявляється в її здатності самостійно стежити за власними діями, вчинками, співвідносити їх із певними вимогами, нормами, правилами. Таке визначення сутності самоконтролю свідчить про його прямий зв'язок із самосвідомість – вищим рівнем свідомості особистості» [2, с. 39].

С.Д. Максименко зазначає, що саме здатність людини до саморегуляції поведінки є важливою ознакою особистості. За визначенням вченого, процес саморегуляції поведінки передбачає не лише вольове зусилля, а й перестройку смислових утворень, головною умовою якої є їх усвідомлення [5, с. 47]. С.Д. Максименко виділяє наступні етапи становлення саморегуляції в системі інтеграції особистості: базальна емоційна саморегуляція; вольова саморегуляція; смислова, ціннісна саморегуляція.

На думку О.Г. Спіркина, основними компонентами структури відповідальності є: усвідомлення боргу, свобода волі та соціальні міри впливу на суб'єкта у відповідь на його вчинки. Говорячи про усвідомлення боргу, вчений має на увазі усвідомлення необхідності щодо сфери моралі, адже борг – це моральна необхідність. Отже, бути відповідальним – це означає приймати до уваги інтереси інших, турбуватися щодо їх потреб, не забувати про те, що не лише ти один живеш та хочеш жити гідно в цьому світі. Можна з впевненістю сказати, що розвинене почуття боргу породжує власне відповідальність та стає запорукою відповідальної поведінки та відповідальних взаємовідносин.

З поняттям „відповідальність” також тісно пов'язане поняття „обов'язку”. Однак, перше поняття є більш об'ємною категорією, оскільки охоплює значно ширше коло вимог, включаючи визнання вини. Обов'язок стосується тільки найбільш суттєвих вимог до особи. Якщо сприймати обов'язок як необхідність виконувати свої морально-етичні зобов'язання, підкорятися волі більш значимій, ніж своїй власній, то він має статичний характер. Відповідальність же можна визначити „виконання” чи «невиконання» обов'язку, як його динамічну складову [10, с. 38].

Регулятором відповідальної поведінки людини повинна служити її совість. Совість у психологічному плані – вищий рівень самодетермінації моральної поведінки людини. Вона є результатом вторинної інтеріоризації обов'язку, що розглядається як підсумок первинної інтеріоризації моральної вимоги. Совість посідає не тільки як момент усвідомлення, але й як

специфічне переживання на рівні неусвідомленої і непідзвітної суб'єктивної психічної діяльності. Завдання совісті – відкрити людини, яка живе у даному світі, „те, що треба” – її обов'язок [9, с. 18].

М.В. Савчин зазначає, що совість – це рефлексивна емоція, болісне самоусвідомлення і переживання індивідом своїх вад та моральної недосконалості. Вона визначає нормативно-ціннісні контури дозволеного і бажаного в поведінці та діяльності. Наявність розвиненої і чутливої совісті надає поведінці людини цілісності та природності, здатності бути собою у всіх життєвиявленнях [9, с. 19]. Отже, совість особистості, її сумління треба розглядати як вищу духовну інстанцію відповідальності особистості. Вона найбільш адекватно опосередковує саме тип поведінки людини.

Велике значення у розвитку та формуванні відповідальної поведінки особистості є кількісне збільшення мотивів саморегуляції, пік якої, на думку М.Й. Боришевського, доводиться на юнацькій вік. Слід зазначити, що період юнацтва – це час формування особистісної відповідальності за створення нових цінностей та багатств людського духа

Основоположником дослідження формування відповідальності в онтогенезі був Жан Піаже. За визначенням вченого, будь-яка мораль є системою правил та сутність її – домагатися поваги, шанування цих правил. Після проведення власних досліджень Ж. Піаже дійшов висновку, що у віці 7-8 років діти виявляють об'єктивну відповідальність, а у віці 10-11 років формується суб'єктивна відповідальність в моральному розвитку. Однак розвиток відповідальності в свідомості дитини від об'єктивної до суб'єктивної представляє собою лише один з аспектів загального морального розвитку особистості [7, с. 92].

К.О. Абульханова-Славська підкреслює, що „відповідальна особистості гарантує досягнення результату власними силами, не звертаючи увагу на непередбачувані обставини та труднощі” [3, с. 30]. У власних дослідження вчена дійшла висновку, що відповідальність складається в основному в студентському віці, коли виникають основи для першого професійного самовизначення, самостійності, самовдосконалення.

Слід зазначити, що відповідальність, як властивість особистості, може бути сформованою при можливості реалізації діяльності та усвідомленні результатів цієї діяльності. Відповідальність формується, частіше всього, як реалізуючи можливості. Усвідомлення відповідальності індивіда формується як результат зовнішніх вимог, які висуває до нього суспільство, певний колектив, або та чи інша ситуація.

Розвиток відповідальності майбутнього фахівця є необхідною умовою його самореалізації та професійного самовдосконалення. В свою чергу самореалізація майбутнього педагога – не одномоментний акт, а процес, який стимулює розвиток особистості на всьому її життєвому шляху. Самореалізуючись, особистість майбутнього педагога розвивається. Підтвердженням цьому є те, що в процесі самореалізації особистість ставить перед собою конкретні цілі, досягнення яких слугує показником поступального розвитку [8, с. 26].

І.Д. Бех зазначає, що формування в особистості відповідальності в будь-якому віці можливо лише за допомогою механізму довільного прийняття рішення. Вчений наголошує: „У вихованні, в основу якого кладеться цей механізм, провідною формою діяльності суб'єкта виступає розв'язання особистісного завдання, яке містить морально-етичну проблему і яке вимагає від нього активних дій і творчого перевершення досягнутих ним меж у своєму особистісному розвитку” [1, с. 130].

М.Й. Боришевський наголошує на тому, що одним із внутрішніх механізмів саморегулювання поведінки в ранньому юнацькому віці стають моральні переконання, які набувають системного характеру і починають виконувати роль базового утворення в структурі

світогляду особистості. Саме завдяки переконанням саморегуляція поведінки особистості властиві цілеспрямованість, стійкість і результативність [2, с. 202].

Для дослідження рівню розвитку відповідальності майбутніх педагогів нами було використано конкретні діагностичні методики („Методика дослідження вольової саморегуляції“ (тест-опитувальник А.В.Зверкова та Е.В.Ейдмана), „Опитувальник на виявлення усвідомлюваних та неусвідомлюваних мотивів відповідальної поведінки“ (М.В. Савчин), „Методика визначення відповідальності“ (авт. М.А. Осташева). В дослідженні прийняло участь 134 студента 1 та 2 курсу природничо-географічного та філологічного факультетів Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького.

Після дослідження мотивів відповідальної поведінки студентів-майбутніх педагогів ми визначили наступне: серед студентів філологічного факультету домінуючим мотивом відповідальної поведінки є „мотиви самореалізації“ (26,7%), „суспільні мотиви“ (20%), „мотиви спілкування“ (20%); найменш вираженими є „мотиви морального самоствердження“ (13,3%), „мотиви самопізнання у відповідальній поведінці“ (10%), „мотиви виховання інших“ (6,7%), „неспецифічні мотиви відповідальної поведінки“ (3,3%); жодного разу студенти не обрали „прагматичні мотиви“ (0%) та „мотиви егоїстичного самовизначення“ (0%). Серед студентів природничо-географічного факультету домінуючими мотивами відповідальної поведінки є „суспільні мотиви“ (18,9%), „мотиви самореалізації“ (18,9%), „мотиви спілкування“ (18,9%); найменш значущими мотивами є „мотиви самопізнання у відповідальній поведінці“ (13,6%), „прагматичні (егоїстичні) мотиви“ (10,8%), „мотиви морального самоствердження“ (5,4%), „мотиви егоїстичного самоствердження“ (5,4%), „мотиви виховання інших“ (5,4%), „неспецифічні мотиви відповідальної поведінки“ (2,7%).

В ході обстеження вольової саморегуляції особистості ми визначили певні закономірності їх розподілу. Для більшості студентів філологічного факультету за загальною шкалою характерний середній рівень вольової саморегуляції (70% респондентів), 20% – низький рівень, 10% – високий рівень вольової саморегуляції. Серед студентів природничо-географічного факультету також виявляється середній рівень (62,2%), 32,4% – низький рівень, 5,4% – високий рівень саморегуляції. Слід зазначити, що у загальному вигляді під рівнем вольової саморегуляції розуміється міра опанування особистістю поведінкою в різноманітних ситуаціях, здатність свідомо керувати своїми діями, бажаннями і станами. Високий бал за загальною шкалою зазначеної методики властивий емоційно зрілим, активним, незалежним, самостійним особам, яких відрізняє спокій, упевненість у собі, стійкість намірів, реалістичність поглядів, розвинене почуття особистого обов'язку. Низький бал спостерігається у людей чутливих, емоційно нестійких, вразливих, невпевнених у собі.

Для дослідження рівню сформованості окремих видів відповідальності, що характеризують її як професійно значущу якість майбутнього педагога ми використали „Методику визначення відповідальності“ (авт. М.А. Осташева). Ця методика дозволяє визначити рівень прояву дисциплінарної відповідальності, відповідальності за себе та за іншого. Отже, результати дослідження показали, що високий рівень прояву дисциплінарної відповідальності мають 26,1% респондентів, середній рівень – 67,2% та низький рівень – 6,7%. Ці данні дозволяють говорити про те, що для сучасних студентів важливе значення для розвитку та прояву їх відповідальності має контроль з боку викладачів, батьків та ін. Що стосується відповідальності до себе, то 29,1% студентів мають високий рівень, 65,7% – середній та 5,2% – низький. Тут можна говорити про уникання студентами брати повну відповідальність за власні дії та вчинки, та шукати можливості знайти виправдання власній безвідповідальності. Відсотки щодо вираження відповідальності за іншого розподілилися наступним чином: високий рівень мають лише 8,2% першокурсників, середній – 85,1%, низький – 6,7%. Зазначені результати

показали, що більшість студентів мають середній рівень прояву всіх видів відповідальності, тому конче важливим є розробка та впровадження розвивально-корекційних заходів щодо розвитку більш високого рівня відповідальності студентів-майбутніх педагогів.

Висновки. 1. В науковій літературі відповідальність розглядається як інтегральна якість особистості, яка характеризується усвідомленням і переживанням нею своїх обов'язків, загальних норм моралі; розумінням і прийняттям їх особистісної, групової і суспільної необхідності; правильною орієнтацією в умовах вільного вибору засобів досягнення моральної мети, передбаченням результатів своєї діяльності; готовністю діяти відповідально до індивідуальних і загальних вимог та відповідати за свої вчинки перед самим собою, іншими людьми та суспільством.

2. Розвиток відповідальності особистості є надзвичайно важливим, оскільки він веде до усвідомлення нею дійсної природи реальності, а такі відомості незмірно збагачують і перебудовують будь-яку особистість. Розвиток відповідальності неможливий без адекватно сформованої самооцінки, потреби в саморозвитку, продуктивного міжособистісного спілкування у відповідності з власними духовними потребами та цінностями.

3. Більшість вчених наголошують на тому, що сензитивним періодом розвитку відповідальності є юнацький вік. Розвиток відповідальності майбутнього педагога, який ми розглядаємо в контексті загального розвитку особистості в юнацькому віці, є провідним чинником, що визначає подальше становлення особистості. Ми впевнено можемо сказати, що саме період навчання у вищому закладі освіти – це час формування особистою відповідальності за створення нових цінностей та багатств людського духу. В цей час спостерігається істотне зростання здатності студентів брати відповідальність за контроль над власною поведінкою.

В **перспективі** плануємо впровадити розвивально-корекційні заходи (розвивально-корекційну програму, спецкурс для студентів-майбутніх педагогів „Психологія відповідальності майбутнього фахівця”), спрямовані на формування відповідальності як чинника професійного самовдосконалення майбутніх педагогів.

Література

1. Бех І.Д. Від волі до особистості / Бех І.Д. – К.: Україна-Віта, 1995. – 202 с.
2. Боришевський М. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності: [монографія] / Мирослав Боришевський. – К.: Академвидав, 2010. – 416 с. – (Серія „Монограф”)
3. Гуманистические проблемы психологической теории / [Под ред. Абульхановой-Славской К. А.].– М.: Наука, 1995. – 214с.
4. Калитеевская Е.Р. Психическое здоровье как способ бытия в мире: от объяснения к переживанию // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / [Под ред. Д.А. Леонтьева, В.Г. Щур]. – М.: Смысл, 1997. – С. 231-238.
5. Максименко С.Д. Генезис существования личности / Максименко С.Д. – К.: Издательство ООО «КММ», 2006. – 240 с.
6. Минкина Н.А. Воспитание ответственностью. Учебное пособие / Н.А. Минкина – М.: Высш.шк., 1990. – 144 с.
7. Муздыбаев К. Психология ответственности / Куанышбе Муздыбаев / [под ред. В. Е. Семенова]. – Изд. второе, доп. – Москва: URSS: [Либроком, 2010]. – 248 с.
8. Радул В.В. Дослідження особливостей самореалізації особистості: [Монографія] / Радул В.В., Краснощок І.П., Лебедик І.В. – К.: „Імекс-ЛТД”, 2009. – 352 с.

9. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки: [монографія] / Савчин М.В. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 280 с.
10. Сущенко В.М. Професійна відповідальність правника: Навчальний посібник для студентів вищих юридичних навчальних закладів / Сущенко В.М. – Миколаїв: Від-во МДГУ ім. Пєрта Могили, 2008. – 236 с.
11. Слободчиков В.И. Основы психологической антропологии. Психология человека: Введение в психологию субъективности. Учебное пособие для вузов / Слободчиков В.И., Исаев Е.И. – М.: Школа-Пресс, 1995. – 384 с.

Стаття посвящена актуальній темі – проблемі розвитку відповідальності майбутніх спеціалістів. В статті представлено аналіз існуючих підходів до визначення відповідальності. Підкреслюється необхідність вивчення відповідальності як фактора професійного самосовершенствования майбутнього педагога. В публікації розкриваються поняття „відповідальність”, „відповідальне поведіння”, „воля”, „самоконтроль”, „саморегуляція”, „совість”.

Автором проведено аналіз психологічних особливостей розвитку відповідальності в юнацькому віці. Представлено результати емпіричного дослідження рівня формування відповідальності майбутніх педагогів в час навчання в вищому педагогічному освітньому закладі.

The article is devoted to urgent subject of contemporaneity - the problem of future specialists' responsibility. The existing approaches about definition of responsibility are represented in the article. The importance of investigating the responsibility as a factor of future teacher's professional self-perfection is emphasized. The notions „responsible behaviour”, „will”, „self-control”, „self-regulation”, „conscience” are exposed in the published work.

The author has analysed the psychological peculiarities of development of responsibility in youth age. The given results of empirical research are corresponded to the level of future teachers' formed responsibility during studying in high educational institution.

Статтю подано до друку 08.04.2013.

© 2013 р.

Ю. О. Кокойло (м. Київ)

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ТРЕНІНГ ЯК ЗАСІБ І ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА УМОВА ФОРМУВАННЯ ПОТРЕБИ У ЗДОРОВОМУ СПОСОБІ ЖИТТЯ У МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ

На сьогоднішній день актуальність проблеми погіршення стану здоров'я населення України є невичерпною. Така ситуація диктує необхідність впровадження в практику ефективних способів збереження здоров'я як кожного окремого індивіда нашої країни, так і народу в цілому. Це пов'язано з тим, що саме здоров'я людини є невід'ємним компонентом її становлення та розвитку як особистості; здоров'я забезпечує можливість виконання людиною своїх особистісних, громадянських, професійних функцій тощо.

Вивчаючи проблему систематичного погіршення стану здоров'я населення країни (збільшення кількості вроджених та набутих захворювань органів та систем організму індивіда, патології вад розвитку; зменшення кількості абсолютно здорових новонароджених дітей та багато іншого), ми дійшли висновку, що можливість збереження та зміцнення здоров'я людини цілком залежить від способу її життя. Звичайно, існує безліч негативних факторів впливу на